

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

П. Ю. Гриценко

**МОВА У ПРОСТОРИ:
ВІД КАРТОГРАФУВАННЯ
ДО АРЕАЛОГІЇ**

КИЇВ 2017

ПЕРЕДМОВА

Континууму мови притаманна структурна та функційна неоднорідність, варіювання її елементів, диференціація на мовно-просторові утворення різної величини і чіткості протиставлення – говірки, діалекти, наріччя. Діалекти як центральна і традиційно усталена одиниця територіального поділу простору буття мови віддавна стало корелюють з локальними утвореннями (субетнічними чи територіально-культурними), виділення яких нерідко спирається на факт існування відповідного діалекту й тісне пов'язання з ним, нерідко демонструючи спільність у назвах етногрупи й діалекту (*гуцули, бойки, лемки, поліщуки і гуцульський, бойківський, лемківськи діалекти, поліське наріччя* тощо). В українській лінгвальній ситуації початку ХХІ ст. діалекти залишаються важливою формою спілкування значної частини соціуму, зазнаючи трансформацій (одні елементи деактуалізуються чи й зникають, іншим притаманне посилення використання); вони продовжують впливати на сучасний стан української мови, її літературний стандарт як природний чинник і джерело його розвитку, особливо окремих функціональних стилів.

У діалектному континуумі одного часового зрізу співіснують мовні одиниці, які належать до різного часу формування чи поширення, поширені давні вихідні й нові похідні формації мовних елементів. Наявні в різних говірках / діалектах функціонують мовні знаки в своїй сукупності відтворюють інваріантні (наддіалектні) ланцюжки поетапних формальних і / чи семантичних змін того самого елемента. Діахронна змінність одиниць мови виявляється ніби *розсипаною* в діалектному просторі без видимої кореляції чи прямої зумовленості між часовими й просторовими характеристиками мовних елементів, а модельована послідовність структурних змін, як правило, не відповідає зміна одного ареалу іншим. Та все ж пов'язання часових і просторових параметрів виявляються на різних структурних рівнях і мають окремі сталі ознаки, які нерідко ускладнені накладанням, взаємодією кількох чинників змін; тому необхідно з'ясовувати роль кожного з них у трансформації, перетворенні структурного елемента. Індивідуальність мовного знака спирається на неповторну історію його постання та варіанти функцій у кожній із говірок; адже формальні й функційні відмінності відмінності часто притаманні структурному елементові навіть у просторово близько розташованих говірках. Багатогранність варіювання мовного елемента у діалектному континуумі – тотожність одних його рис і відмінність інших – унеможливує використання загальних характеристик, моделей його оцінок, зумовлює потребу докладного аналізу кожного явища як феноменального, ексклюзивного.

Інтерпретація лінгвістичного змісту зафіксованої й упорядкованої хронотопічної інформації про діалекти, зокрема свідчень карт, атласів, часто актуалізує потребу нових досліджень говірок задля розширення емпіричних свідчень чи їх верифікації, спонукає до застосування нових дослідницьких процедур.

Створення лінгвістичних карт і атласів переросло своє первісне призначення – експлікувати топографію мовних одиниць з визначальною метою встановлення поділу континууму на протиставні за структурними ознаками сегменти, а перетворилося у спеціальну програму дослідження різноманітних моделей еволюції мови, причин і напрямків формального, семантичного та функційного варіювання мови в просторі. Тому важливим є декодування великої за обсягом інформації, репрезентованої на карті, яка, окрім візуалізації просторового буття мовних знаків, поєднує різноманітні лінгвальні та історико-культурні свідчення, становлячи змістово багатопланий текст. Параметризація й інтерпретація лінгвального змісту карт неминує веде до розгляду фактів сучасного стану мови на тлі її формування та історичних змін, зв'язків з генетично спорідненими та територіально суміжними мовами, а також адміністративно й культурно пов'язаними етнокультурними ареалами, перетворюючи карту на інформаційний імпульс, передумову нових дослідницьких завдань.

У книзі розглянуто різні прийоми пізнання мови на підставі лінгвістичних карт – відтвореної просторової змінності структурних елементів і явищ діалектів.

Сьогодні заглиблення у діалектну мову залишається актуальним, оскільки діалекти досі є важливим засобом комунікації в соціумі, попри те, що визначальним у мовному бутті етносу залишається літературний стандарт – унормований, з великою писемною традицією і розвиненою системою функціональних стилів і жанрів. Водночас діалекти і сьогодні залишаються важливим чинником природного розвитку національної мови, продовжують живильно впливати на літературну мову, окремі її функціональні стилі. У просторі кожної національної мови відношення діалектів до інших форм існування мови, зокрема, до літературного стандарту, соціосубстандартів, як і стан збереження діалектів, є індивідуальними, як неповторними є мовні, культурні та соціополітичні чинники. Це стосується й українських мовних реалій.

Українські діалекти кінця ХХ – на початку ХХІ ст., зазнаючи відчутних змін структури, ареальних характеристик окремих явищ та континууму в цілому, зберігають у соціумі загальну позитивну оцінку як мовного феномену. Водночас серед лінгвістів поглиблюється розуміння евристичної цінності діалектної мови (ДМ) як важливого і часто єдиного джерела різноманітних свідчень про мову, її сучасний стан і минуле. ДМ демонструє унікальну властивість акумулює на одному хронологічному зрізі мовні одиниці, які мають різну часову віднесе-

ність: в еволюційній моделі вони співвідносні з віддаленими у часі етапами еволюції, що підтверджують писемні пам'ятки відповідних епох. Можливість такого пов'язання фіксованих сьогодні форм, явищ з віддаленими у часі епохами стає очевидною внаслідок зіставлень сучасних діалектних свідчень з даними хронологічно атрибутованих писемних пам'яток. Нерідко спостерігаємо ситуацію, коли окремі архаїчні елементи діалекту демонструють функціональну стійкість, здатність до структурного і семантичного розвитку, мають у говірках різноманітні зв'язки з іншими одиницями, що підтримує їхню тяглість у часі, всупереч передбаченням дослідників про їхнє неминуче зникнення, заступлення новішими відповідниками, що підтверджено іншими говірками.

Сьогодні обсяг та різноплановість інформації про ДМ створює ілюзію не лише її достатності в лінгвістичному просторі, а й вичерпаності, неможливості віднайти нові одиниці у структурі діалектів, раніше не зауважені процеси. Проте нові обстеження слов'янського діалектного континууму, зокрема українського діалектного простору, особливо розширюване від середини ХХ ст. коло лінгвістичних атласів та дедалі більше використання інформаційного потенціалу діалектних текстів, виявляють нові структурні елементи, завдяки яким вдається удокладнити ряди відомих раніше співвідносних одиниць, уточнити їхню еволюцію; тому список діалектних одиниць, явищ, процесів залишається принципово відкритим.

Обсяги діалектної інформації змінюються внаслідок укладання окремих лінгвістичних карт, особливо відчутно – зі створенням атласів, які охоплюють велику кількість говірок, об'єднують інформацію про різні структурні рівні ДМ. Адже картографуванню передбачає значну за обсягом підготовчу роботу – створення програми обстеження говірок, записування матеріалів упродовж багатьох років та передкартографічне опрацювання отриманих в експедиціях даних, і лише згодом – новий тип діяльності, пов'язаний зі створенням карт: пошук спеціальних форм упорядкування і графічного представлення діалектного матеріалу, опрацювання й застосування різноманітних прийомів його систематизації й аналізу ще перед укладанням карти; це відкриває перспективу якісно нових оцінок матеріалу та висновків щодо його діахронного розвитку, відтак – і щодо його евристичної цінності для пізнання мови.

Експліковані на картах мовні елементи, явища постають в інших просторових кількісних параметрах порівняно з їх представленням в описових працях чи в діалектних словниках; карта відтворює розташування у мовному просторі співвідносних елементів, чим по-новому увиразнює розуміння їх структурного й функціонального варіювання причин змін у континуумі мови. Просторові характеристики кожного елемента мови, які на картах постають докладно визначеними, нерідко – окресле-

ними й увиразненими ізогласами, мають високий діагностуючий потенціал щодо пояснення сучасного стану мови та її минулого. Проте інтерпретація ареальних параметрів мовних одиниць залишається складною, не завжди піддається несуперечливим й однозначним оцінкам. Зі створенням карт постала необхідність декодування й опису багаторівневої інформації, яку експлікують / імплікують просторові характеристики картографованих одиниць мови, явищ; тому важливо встановити моделі кореляції між географією структурних елементів ДМ і процесами, які зумовили набір протиставлених одиниць, відтворених на картах, їх співрозташування у континуумі (просторовий конкорданс) та конфігурацію ізоглас.

Вивчення лінгвістичних карт нерідко залишає враження відсутності закономірностей у просторовій поведінці діалектних елементів, переважання хаотичності й випадковості у розташуванні ізоглас, формуванні (мікро)ареалів, які видаються індивідуальними й неповторюваними, а тому знеохочують пошуки відповідностей, кореляцій з власне лінгвальними характеристиками картографованих одиниць ДМ. Проте докладна просторова параметризація кожного картографованого елемента, зіставлення ареальних характеристик елементів одного тематичного ряду й одного структурного рівня, а також належних до різних структурних рівнів, дозволяє уявити тенденції, закономірності розташування ізоглас у мовному просторі. Останнє – передумова поглибленого розуміння змісту просторових характеристик мовних елементів, наближення до створення системи інтерпретації лінгвістичних карт, формування якої спирається на осмислення і синтез розрізнених спостережень над ареалами / ізогласами / конкордансом одиниць і явищ у діалектному просторі.

Кроками у формуванні аналітичних процедур в лінгвістичній ареалогії та в перевірці їхньої дієвості є докладний аналіз географії окремих елементів, їх формального й функціонального варіювання у просторі ДМ, виявлення динамічних процесів у говірках, які можна спостерегти безпосередньо чи змоделювати на підставі карт. Важливе значення має верифікація свідчень однієї ДМ даними діалектів інших мов, споріднених чи просторово суміжних неспоріднених; ізогласні зв'язки, паралелі в дистантних ареалах різних мов якщо не пояснюють безпосередньо мовні явища, процеси досліджуваного діалектного простору, то принаймні розширюють інформаційні можливості для їх поглибленого розуміння. Тому закономірним є вихід за межі карти не лише в часі, коли для розуміння картографованих елементів, одиниць спираємося на свідчення писемних пам'яток, а й у просторі, залучаючи до аналізу інформацію інших діалектних мов.

У студіях, що постали з осмислення наслідків картографування українських та інших слов'янських діалектів, зосереджено увагу насамперед на окремих визначальних аспектах інтерпретації лінгвіс-

тичних карт, їх *прочитанні й розумінні*; це передусім: орієнтири лінгвістичного картографування (цінність *межі й просторового конкордансу*); синхронія та діахронія у картографуванні й ареалогії; специфіка картографування та інтерпретації явищ різних структурних рівнів ДМ; загальне (типове) й часткове (локально обмежене) у мовному просторі; позалінгвальна цінність лінгвістичної карти; розглянуто пошуки прийомів інтерпретації ареальних характеристик діалектних явищ, зокрема ізоглосування як напрям інтерпретації карт; позаукраїнський контекст українських діалектних одиниць і явищ; звернуто увагу на деякі дискусійні оцінки розвитку української діалектології, на можливість використання просторової інформації у вивченні літературної мови та ін.

Увага в книзі до окремих питань ареалогічної інтерпретації лінгвальних елементів зумовлена насамперед їх недостатнім опрацюванням, відсутністю тих часткових спостережень над просторовою поведінкою мовних одиниць, з яких згодом можуть сформуватися надійні моделі пояснення географічних параметрів мовних одиниць та їхнього зв'язку з еволюційними процесами у континуумі. При цьому деякі складні проблеми представлено тезово, без удокладнення, що зумовлено прагненням залучити до їх осмислення й опрацювання інших дослідників, які, спираючись на картографований матеріал різних мов, зможуть верифікувати запропоновані оцінки й висновки, розвинути використані процедури лінгвоареалогії.

У підготовці книги до друку автор спирався на допомогу колег М.М. Ткачук, Г.С. Кобиринки, Л.В. Рябець, М.В. Поїстогової, Н.С. Вербич, І.А. Нібак, С.М. Головань, за що усім складає подяку.

Зміст

Передмова.....	3
----------------	---

Діалект : страт, об'єкт і джерело дослідження

Феномен діалектного явища: онтологія і гносеологія.....	11
Діалекти в сучасній мовній ситуації.....	50
Деякі зауваження про діалектну основу української літературної мови.....	69
Початковий етап вітчизняної лінгвогеографії.....	78
Українська діалектологія другої половини ХХ століття: ідеї та результати.....	88
Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій.....	95
Інформаційний простір діалектного тексту.....	105

У просторі лінгвістичної карти

Діалектна межа як ідеологема лінгвістичної географії.....	123
Про інтерпретацію лінгвістичних карт.....	141
Простір і час у лінгвістичній географії.....	154
Із спостережень над нетиповими фонетичними явищами.....	162
Над лексичною картою... ..	180
Семантика і лінгвогеографія.....	190
Лінгвістичне картографування і проблеми словотворення.....	196
Грамотичний портрет діалекту.....	205
Лінгвістична географія і дослідження історії східнослов'янських мов.....	226
Локалізми у структурі діалектної мови.....	234
Карта як джерело вивчення культури слов'ян.....	245

Ізогласування

Українсько-іншослов'янські лексико-семантичні паралелі.....	265
З українсько-північноросійських лексичних паралелей.....	286
Болгарські лексичні елементи в українських говірках.....	301
Болгарські говірки України як феномен культури.....	316
Українсько-західнослов'янські паралелі і зв'язки: контактні й дистантні зони.....	323
Із спостережень над слов'янськими ізолексами.....	331
Українсько-польський континуум у контексті проблем лінгвістичної географії.....	340
Полімовний континуум межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії.....	345
Carpatho-balkanica у світлі <i>Загальнокарпатського діалектологічного атласу</i>	364
Українсько-хорватські паралелі на картах <i>Загальнослов'янського лінгвістичного атласу</i>	385
Джерела.....	393
Література.....	404
Умовні скорочення.....	430
Бібліографічна довідка.....	432

УДК 811.161.2'0'28'37
ББК 81.2Укр-03-67
Г85

Г85 П.Ю. Гриценко. **МОВА У ПРОСТОРИ: ВІД КАРТОГРАФУВАННЯ ДО АРЕАЛОГІЇ.** – К. : КММ, 2017. – 438 с.

ISBN 978-966-1673-47-1

У книзі проаналізовано різні прояви феномену просторового буття української мови, що відтворено на лінгвістичних картах, в діалектологічних дескриптивних студіях, словниках та зібраннях текстів усного мовлення носіїв говірок. Упорядкування та візуальне представлення у форматі карт географії мовних одиниць, явищ і процесів є передумовою з'ясування чинників і закономірностей просторової змінності, варіювання мови, глибшого дослідження структури, етапів і причин розвитку діалектів, їх відношення та взаємодії на різних етапах історії з континуумами просторово суміжних і дистантних мов.

Ареалогічний аналіз інформації карт загальнономовного та регіональних атласів української, інших слов'янських і неслов'янських мов, полімовних *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* та *Загальнокарпатського діалектологічного атласу* відчутно змінюють зміст і глибину пізнання сучасного стану й минулого мови.

Для мовознавців – дослідників різноманітних форм існування мови, її походження та розвитку.

The areal existence of language pictured in linguistic atlases is shown in the book. A map as a form of organizing and visual representation of spreading of linguistic units and processes forms the basis for detection of rules of creation of every linguistic phenomenon areal. The global and regional atlases of Ukrainian, as well as mapping of another Slavic and non-Slavic languages are a ground for qualitatively new study of structure, formation and development of Ukrainian, its interaction with related Slavic languages and geographically contiguous and distant languages. Essentiality of language and profundity of knowledge about language are changed by the areal paradigm of linguistic analysis.

For linguists, students, everybody who studies the nature of language, especially origin of Ukrainian.

ISBN 978-966-1673-47-1

П.Ю. Гриценко © 2017
«МТОВ «КММ»» © 2017

П. Ю. ГРИЦЕНКО
МОВА У ПРОСТОРИ:
ВІД КАРТОГРАФУВАННЯ ДО АРЕАЛОГІЇ

Художній редактор: Л.М. Чуприна
Технічний редактор: І.П. Тарасов
Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 01.12.2017. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 27,25.
Обл.-вид. арк. 27,25. Шрифт Times. Наклад 150 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №2373